

جستاری دربارهٔ انجامهٔ دست‌نبنشته و نندیداد

علی صفی‌پور*

چکیده:

در انجامهٔ دست‌نبنشته و نندیداد به اوستائی تاریخ ۹۷۶ یزدگردی آمده است، و نیز در دو سروده که در پایان دو بخش از این دست‌نبنشته آمده، تاریخ ۷۷۶ یزدگردی دیده می‌شود. این دو تاریخ که تناقضی آشکار است، ما را برآن می‌دارد که دربارهٔ تاریخ نگارش این دست‌نبنشته با دقت و تأمل بیشتر روبرو شویم. نگارنده در این مقاله برآن است با توجه به شواهد موجود، احتمالات و پیشامدهای ممکن برای زمان نگارش این دست‌نبنشته را در نظر بگیرد و در پایان به نتیجه‌گیری دست زند.

کلید واژه: و نندیداد؛ فریدونِ مرزبان؛ بر ساخته؛ ۹۷۶ یزدگردی؛ ۷۷۶ یزدگردی.

در دست‌نبنشته و نندیداد سه انجامه با دو تاریخ متفاوت آمده است. در دو انجامه (برگ ۱۶۰ و برگ ۲۹۷ پ؛ تصویر شماره ۱ و ۲). به فارسی و منظوم^۲ به روشنی چنین تاریخ‌هایی آمده است: «روز دین از ماه خرداد سال ۷۷۶ یزدگردی»، «سنه ۷۷۶ یزدگردی» و نیز نخستین تاریخ یاد شده در متن اوستایی (برگ ۱۶۰) نیز دیده می‌شود. (تصویر شماره ۳).

نگارنده برای اطمینان از تاریخ‌های یاد شده به اصل دست‌نبنشته مراجعه کرد که پس از بررسی با اطمینان می‌توان گفت تاریخ ۷۷۶ در سروده‌های فارسی درست است.

اما تاریخ ۷۷۶ که در دو سروده آمده است از سوئی با تاریخ اوستائی و از سوی دیگر با دو متغیر خط و

سنه بره‌نصه و سنی و با سش

برگ ۲۹۷ ر

هناد و سش بره‌نصه

برگ ۱۶۰ پ

نام کاتب همخوانی ندارد که در این گفتار به این نابرابری پرداخته خواهد شد. خانم کتایون مزدپور انجامة اوستایی دست‌نیشته و ندیداد را چنین گزارش کرده‌اند: «من بندهٔ دین، فریدون مرزبان فریدون بهرام رستم بُندار شه‌مردان دینیار، نوشتم و فراز هشتم [این را] اندر فرخی و پیروزی [در] روز دین بهی مزدیسنا و ماه خرداد سال بر نهصد و هفتاد و شش پس از [سال] بیست خدایگان [؟] یزدگرد شاهنشاه^۲ [از] نسل خدایگان [؟] شاهنشاه خسرو پسر هرمزد نوشتم و فراز هشتم که ... روان جمشید مرزبان ویراف را یاد کنند...» (روی برگ ۱۶۰ دستنویس).^۴

ایشان دلالی که برای خواندنِ عدد «نهصد» به جای «هفصد» می‌آورند چنین است: «گرچه تاریخ ۷۷۶ نیز، هم به خط پهلوی و هم به خط فارسی، در بُن نوشتِ دستنویس دیده می‌شود،^۵ صحت تاریخ ۹۷۶ را در خط و کتابت، استاد ایرج افشار و نیز استاد اصغر مهدوی تأیید کرده‌اند.»^۶ و دلیل دیگر ایشان - افزون بر تشخیص استاد افشار و مهدوی - نام نویسندهٔ دست‌نیشته است. ایشان در این باره می‌نویسند: «درستی نظر این استادان مبرز را آگاهی ما دربارهٔ کاتبِ دستنویس، یعنی فریدون مرزبان، محرز می‌گرداند. با آنکه این نامی است رایج، می‌شود حدس زد و پذیرفت که کاتب شاعر ما همان کسی است که اشعاری را از کرمان برای همکیشان خود به هندوستان فرستاده و این اشعار در جلد دوم کتاب *روایات داراب هرمزیار* (صص ۱۵۷-۱۵۰) ضبط است... هرگاه ظاهر امر و تشابه نامها موجب استنباط نادرست نشده باشد، به تصریح خودش، در دوران شاه عباس (*روایات داراب هرمزیار*، ص ۱۵۰) می‌زیسته است: «به ایران کنون شاه عباس بود». در پایان همین اشعار و نامه، تاریخ ۹۹۶ یزدگردی برابر با ۱۰۳۶ هجری آمده است (ص ۱۵۷). این اشعار، همانند با نامهٔ دیگری که باز هم با اندکی سهو در نگارش، تاریخ را بر خود دارد (ص ۱۶۳)، به قلم رستم نوشیروان مرزبان، برادرزادهٔ فریدون مرزبان، نوشته شده است... گواهی بهتری برای صحت تاریخ ۹۷۶ یزدگردی برای کتابت این دستنویس نفیس، نگارش دستنویس مشهور و معتبری به زبان پهلوی است که به ت د ۲ (TD۲): یعنی نسخهٔ شمارهٔ ۲، از مجموعهٔ دست‌نوشته‌های متعلق به شادروان دستور تهمورس دینشاه انکلساریا) موسوم است. در دستنویس ت د ۲، دوبار نام کاتب آن، یعنی فریدون مرزبان آمده است.»^۷

همان گونه که گذشت، برای درستی تاریخ ۹۷۶ دست‌نیشته و ندیداد سه دلیل آمده است؛ نخست انجامة متن اوستائی؛ دوم نظر استاد افشار و مهدوی دربارهٔ زمان خط و کتابت و سوم نام کاتب که گویا از خاندان موبدان شناخته شده در کرمان است. نام کاتبِ دست‌نیشته در برگ ۲۹۷ چنین آمده است:

مرا زمان پرسد کز نام فریدون / باب من کرد نام من فریدون / مرزبان فریدون

بیت دوم^۸

بیت نخست

که از آن می‌توان دریافت، فریدون پسر مرزبان پسر فریدون کاتب دست‌نبنشته بوده است. این نام همانند نامی است که در انجامة دست‌نبنشتهٔ بندهش پهلوی^۱ و نیز در نسب‌نامهٔ انجامة دست‌نبنشته‌های زرتشتی آمده است: فریدون پسر مرزبان پسر فریدون پسر بهرام پسر رستم پسر بندار پسر شاهمردان پسر دینیار.^{۱۰} از این رو می‌توان با توجه به تاریخ آمده در دست‌نبنشتهٔ وندیداد دو تن را با چنین نامی تصور کرد: ۱. فریدون مرزبان فریدنی که در پایان سدهٔ هشت می‌زیسته است ۲. فریدون مرزبان فریدونی که در پایان سدهٔ ده می‌زیسته است.^{۱۱}

اکنون گمان خود را بر فریدون سدهٔ هشت می‌بریم. با چنین گمانه‌ای به سختی می‌توان همانندی کتابت فارسی را با تاریخ ۷۷۶ برابر دانست. از سوئی از فریدون سدهٔ هشت خط مشابهی (چه فارسی و یا پهلوی) دیده نشده، و نیز در هیچ نسب‌نامه‌ای تاکنون از او یاد نشده است.^{۱۲} از این رو با گمان این که تاریخ ۷۷۶ درست است، می‌توان چنین گمانه‌هایی زد:

- میان این کاتب و کاتب سدهٔ ده شباهت اسمی پیش آمده است، پس باید پذیرفت کتابت فارسی با چنین حالتی در پایان سدهٔ هشت وجود داشته است، اما چنین نیست و این نظر را می‌توان به آسانی رد کرد.

- کسی وندیداد فریدن سدهٔ هشت را در سده‌های پسین بازنویسی کرده است: اگر گمان بریم که وندیدادی با تاریخ ۷۷۶ بوده، ولی بخش پایانی و یا کل کتاب آسیب دیده باشد، در چنین حالتی دارندهٔ آن در سدهٔ ده و یا یازده پس از آن به بازنویسی آن پرداخته باشد. از این رو می‌توان تاریخ ۷۷۶ را با خط توجیه کرد.

- وندیداد ۷۷۶ بازنویسی شده، بازنویسنده میان نام فریدون سدهٔ هشت و ده تشابه دیده و گمان کرده که تاریخ ۹۷۶ درست است، از این رو در متن اوستائی (شاید به دلیل اهمیتی که قائل بوده) این تاریخ را از دیدگاه خود تصحیح کرده است. (اما این احتمال دور می‌نماید).

اما اگر دست‌نبنشته را نگارش فریدون سدهٔ ده بدانیم، در این صورت می‌توان برای آن چنین گمانه‌ای زد: بخش پایانی و یا کل دست‌نبنشته بازنویسی شده است و برای کهنه نشان دادن تاریخ نگارش، آن را به سال ۷۷۶ بر ساخته‌اند. شاید به نظر آید تاریخ این دست‌نبنشته نیز مانند دست‌نبنشته‌ای از کتاب منطق الطیر بر ساخته است.^{۱۳}

زمان بازنویسی دست‌نبنشتهٔ وندیداد را با توجه به نوشته‌ای که در برگ ۱۶۲ آمده باید پیش از سال ۱۱۱۱ یزدگردی بدانیم؛ زیرا در برگ یاد شده چنین یادداشتی آمده است:

بشکون در دو غمها جدا بگردان بلا را ز غم دید ما که بر شند اندر جهان پایدار نرسیدید هیچ دور روزگار
و ده دستور بهر زاد دستور اورم ز یاد دستور مهربان آغز ما در یوم آمد ادا ایرد و میر ز دم آفر ماه و نغم خرد ماه قدیم

گاه‌شمارهٔ آمده در این نوشته چنین است: «در یوم امرداد‌ایزد و سیزدهم آذر ماه و هفتم خرداد ماه قدیم سنه ۱۱۱۱ یزدگردی». می‌توان به این گاه‌شماره اعتماد کرد؛ زیرا برابری‌های آمده در این یادداشت درست است: هفتم خرداد ۱۱۱۱ یزدگردی برابر با ۱۳ آذر ۶۶۳ جلالی و امرداد (=۷) آذر ۱۱۲۰ هجری خورشیدی^{۱۴} است.

گمانه‌های گفته شده در بالا، بر این پایه استوار است که در زمان بازنویسی دست‌نویسته یکی از دو طرف تاریخ و یا نام کاتب درست است. درست بودن هر دو طرف پذیرفتنی نیست؛ زیرا (جدای از تشابه اسمی) نمی‌توان گفت فریدون مرزبان سده ده، در سال ۷۷۶ زنده بوده است. اما می‌توان گمان برد که هر دو طرف (تاریخ و نام کاتب) نادرست و بر ساخته است؛ در این صورت یا برگه‌های پایانی و یا کل دست‌نویسته بر ساخته است. اما این گمان با توجه به دلایلی که خواهد آمد بسیار ضعیف است. نخست اگر بگوییم بر سازنده‌ای نام فریدون مرزبان را با توجه به نسب‌نامه‌هایی که در پایان دست‌نویسته کتاب بندش و دیگر جاها، بر ساخته است، پس معقول می‌نمود که در سرودهٔ فارسی تاریخی نزدیک به تاریخ زندگی وی بیاورد و نیز تاریخ متن اوستایی را نیز همانند سرودهٔ فارسی کند. دوم این که اگر نام فریدون سدهٔ ده و تاریخ متن اوستایی درست باشد و تاریخ ۷۷۶ نادرست، در این صورت باز درست می‌نمود که بر سازنده تاریخی جز تاریخ متن اوستایی و نامی جز نام فریدون مرزبان فریدون برمی‌گزید تا مبادا دستش نزد نسب‌شناسان (با توجه به شجرهٔ نسب موبدان و دستوران) رو شود.

گمان بسیار ضعیف دیگری نیز می‌توان برد و آن این که شاید تاریخ ۷۷۶ بر ساخته باشد و نیز نام فریدون مرزبان به طور تصادفی با فریدون مرزبان سدهٔ ده شباهت یافته است. البته پیشامدهای ضعیف دیگری نیز می‌توان داد که چندان قابل تأمل نیست.

روشن است که نویسندهٔ سرودهٔ فارسی در سوئی و نویسندهٔ تاریخ ۹۷۶ با نام فریدون مرزبان در سوی دیگر نمی‌تواند یکی باشد؛ زیرا این نام معقول می‌نماید که کسی با انگیزهٔ سودجویی و یا اشتباه در زمان خود، در جایی تاریخی را درست و در دوجای دیگر اشتباه گزارش کند. با توجه به آنچه گذشت می‌توان چنین نتیجه‌ای (که تا حدودی به آن اعتماد کرد) گرفت:

نخست؛ سرودهٔ فارسی بازنویسی شده و اصل نیست.

دوم؛ بازنویسنده اوستایی نمی‌دانسته، چه آن که اگر می‌دانست، تاریخ متن اوستایی را از «نهصد» به «هفصد» تغییر می‌داد.

سوم؛ در صورتی که جوهر سرودهٔ فارسی و متن اوستایی یکی باشد، در این صورت باید گفت کل دست‌نویسته بازنویسی شده است.^{۱۵}

چهارم؛ جوهر نوشته‌ای که از سال ۱۱۱۱ یزدگردی گزارش می‌کند با جوهر متن فارسی یکی نیست، نو و تازه‌تر می‌نماید، بنابراین آنچه بازنویسی شده، می‌باید پیش از سال ۱۱۱۱ یزدگردی باشد.

در پایان با توجه به شواهد موجود، درست‌تر می‌نماید که چنین نتیجه‌ای گرفته شود: دست‌نویستهٔ فریدون مرزبان که زنده در ۹۷۶ یزدگردی بوده و بعدها بازنویسی شده و یا برگه‌های سروده به آن افزوده شده، و

بازنویسنده غافل از تاریخ موجود در متن وندیداد، در سرودهٔ فارسی دست‌برده و به جای «نهصد»، «هفصد» را نوشته^{۱۶} تا به این وسیله از خریداری که اوستایی نمی‌دانسته سود بیشتری کسب کند.^{۱۷}

منابع:

ابوریحان بیرونی، محمد بن احمد بیرونی خوارزمی؛ التفهیم لاوائل صناعه التنجیم، تجدید نظر و تعلیقات و مقدمه جلال‌الدین همایی، تهران: سلسله انتشارات انجمن آثار ملی، التفهیم، ص ۲۳۸، همو در: آثار الباقیه، ترجمهٔ اکبر داناسرشت، تهران: انتشارات امیرکبیر، چاپ سوم - ۱۳۶۳.

افشار، ایرج، مقام انجامه در نسخه، نامه بهارستان، سال سوم، ش ۱، دفتر ۵، بهار و تابستان ۱۳۸۱. برومند امین، بهرام، کاتبان نسخه‌های پهلوی و اوستایی از خاندان مرزبان، نامه بهارستان، سال ششم و هفتم، دفتر ۱۱ و ۱۲، فروردین ۱۳۸۶.

دادگی، فرنیغ، بندهش، ترجمهٔ مهرداد بهار، تهران: انتشارات توس، چاپ اول؛ ۱۳۶۹.

شفیعی، محمد رضا، منطق الطیر، تهران؛ سخن، ۱۳۸۴.

مزدایور، کنایون، نو یافته‌های کهنسال، جهان کتاب، سال هفتم، شمارهٔ هفتم و هشتم، مرداد ۱۳۸۱. وندیداد، کتابخانهٔ مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، به شمارهٔ ۱۱۲۳۶.

J.M.Unvala, Collection of Colophons of Manuscripts Bearing on Zoroastrianism in some libraries of Europe. Bombay, ۱۹۴۰.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پی‌نوشت‌ها:

۱- کتابخانهٔ مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، به شمارهٔ ۱۱۲۳۶.
۲- باید یادآور شد که سروده‌ها استواری و پختگی شاعرانه ندارد، چنان‌که خود سراینده نیز (در برگ ۱۶۱) به آن اعتراف می‌کند:

که کس نیست بی‌عیب جز غیب‌دان
مکن عیبم ای مرد بسیار دان
که بخشد روانت به مینو خدا
بپوشان همه سهو شعر مرا

۳- دربارهٔ اختلاف بیست سالی که در تاریخ این انجامة آمده است، می‌توان برای آگاهی از گاه‌شماری یزدگردی به آثار استاد ابوریحان بیرونی مراجعه کرد. ایشان در این باره نویسنده: و اما پارسیان به روزگار دولت خویش تاریخ روزگار آن ملک داشتندی که میان ایشان بودی و چون بمردی تاریخ از روزگار آن کردند که از پس او نشستی و چون دولت ایشان بشد تاریخ از آن سال گرفتند که یزدگرد بن شهریار بن خسرو پرویز بملک بنشست و او آخرین ملکی بوده است از خسروان و سالهای او بی‌کیسه و بی‌بهریزک دارند. و بیشترین گبرکان و مغان، تاریخ از هلاک شدن یزدگرد دارند و آن از پس اول ملک وی است بیست سال (نک به: ابوریحان بیرونی، محمد بن احمد بیرونی خوارزمی؛ التفهیم لاوائل صناعه التنجیم، تجدید نظر و تعلیقات و مقدمه جلال‌الدین همایی، تهران: سلسله انتشارات انجمن آثار ملی التفهیم، ص ۲۳۸، همو در: آثار الباقیه، ترجمهٔ اکبر داناسرشت، تهران: انتشارات امیرکبیر، چاپ سوم - ۱۳۶۳، ص ۵۰).

۴- مزداپور، کتابیون، نویافته‌های کهنسال، جهان کتاب، سال هفتم، شمارهٔ هفتم و هشتم، مرداد ۱۳۸۱، ص ۱۰. این نسب‌نامه را می‌توان در انجامة دست‌نبنشتهٔ بندهش TD۲ نیز دید. (نک به: دادگی، فرنیغ، بندهش، ترجمهٔ مهرداد بهار، تهران: انتشارات توس، چاپ اول - ۱۳۶۹، ص ۱۵۷).

۵- در اینجا اشتباهی پیش آمده است، زیرا خانم دکتر مزداپور پیش از این متن پهلوی را عدد «نهد» خواندند، اما در اینجا عدد «هفصد» گزارش شده است؛ نگارنده برای اطمینان از تاریخ متن پهلوی، هم به خانم دکتر ژاله آموزگار و هم به خانم دکتر مزداپور مراجعه کرده، و هر دوی این دو بزرگوار عدد «نهد» را تأیید کردند.

۶- مزداپور، نویافته‌های کهنسال، همان.
۷- مزداپور، همان، ص ۱۰ و ۱۱. استاد ایچ افشار نیز تاریخ این دست‌نبنشته را ۹۷۶ آورده‌اند (نک به: افشار، ایرج، مقام انجامة در نسخه، نامه بهارستان، سال سوم، ش ۱، دفتر ۵، بهار و تابستان ۱۳۸۱، ص ۸۵).
۸- ادامهٔ این بیت از میان رفته است.

۹- انجامة دست‌نبنشتهٔ بندهش TD۲ (نک به: فرنیغ دادگی، بندهش، همان).
10- J.M.Unvala, Collection of Colophons of Manuscripts Bearing on Zoroastrianism in some libraries of Europe. Bombay, 1940, p.191.

۱۱- همان‌گونه که پیش از این در گفتهٔ خانم مزداپور نیز آمد: «هرگاه ظواهر امر و تشابه نامها موجب استنباط نادرست نشده باشد...». متأسفانه برای هر دو فریدون گمان‌رفته شده (در سدهٔ هشت و یا ده)

نمونهٔ خط اوستائی نیست، و آنچه در مقالهٔ آقای برومند امین آمده است تنها می‌توان گفت دو خط اوستائی و پهلوی شناسانده و بررسی شده‌اند. (نک به: برومند امین، بهرام، کاتبان نسخه‌های پهلوی و اوستائی از خاندان مرزبان، نامه بهارستان، سال ششم و هفتم، دفتر ۱۱ و ۱۲، فروردین ۱۳۸۶، ص ۳۵۷). با توجه به این که دو خط پهلوی و اوستائی متفاوت است، از این رو یکی دانستن نویسندهٔ آن کاری نادرست است، اگر هر دو پهلوی و یا هر دو اوستائی می‌بود، آنگاه چنین مقایسه‌ای قابل پذیرش بیشتر بود. به ماند از آن که همچنان احتمال برساخته بودن و تقلید از خط فریدون مرزبان پا برجاست.

۱۲- نام فریدون مرزبان فریدون، در مأخذ زیر دیده شد، اما هیچ نامی از شخص مورد نظر در سدهٔ هشت نیامده است. نک به:

J.M.Unvala, ibid, p.187_193.

۱۳- چنین نابرابری میان خط و تاریخ نگارش را می‌توان در دست‌نوشته‌ای از کتاب منطق‌الطیر عطار دید. استاد شفیع کدکنی در گزارشی از این دست‌نوشته چنین نویسد: «نسخه دایره المعارف اسلامی؛ مورخ خمس و سبعمائه یعنی ۷۰۵ کسی که این تاریخ را در انجامهٔ این نسخه جعل کرده است چندان بی‌خبر بوده است که نمی‌دانسته در سنهٔ ۷۰۵ خط نستعلیق بدین کمال و زیبایی و پختگی امکان پذیر نبوده است. انجامهٔ کتاب طبیعی است اما در آن دست برده اند و به عمد نام کاتب را که احتمالاً مردی شناخته شده بوده است تراشیده اند و پارگی در آن نقطه ایجاد کرده اند. آنچه از این انجامه قابل خواندن است این است: «تمَّ الكتاب بعون الله و حسن توفيقه علی يد العبد شير مرشد فی سنه خمس و سبعمائه» با اطمینان می‌توان گفت که اصل خمس و تسعمائه بوده است و به احتمال قوی تر خمسين و تسعمائه. در آن چنین تصریفی کرده اند تا کتابت نسخه را به دویست یا دویست و پنجاه سال قبل از تحریر آن برسانند. (نک به: شفیع، محمد رضا، منطق‌الطیر، تهران؛ سخن، ۱۳۸۴، ص ۲۱۵). همان‌گونه که پیش از این گفته شد در دست‌نوشتهٔ وندیداد هیچ‌گونه خط خوردگی و یا تراشیدگی دیده نمی‌شود.

۱۴- باید توجه داشت که هجری خورشیدی در آن دوره متداول نبوده است، بلکه هفت آذر براساس برج‌های دوازده‌گانه، برابر با هفتم برج قوس بوده است، و به همین دلیل برای «امردادایزد» ماه عربی بکار برده و نیز سالی را برنشمردن است و تنها به آوردن شمارهٔ روز از برج قوس بسنده کرده است.

۱۵- با توجه به نظر آقای برومند امین که کارشناس خوشنویسی هستند، که از «استحکام حروف در خط اوستائی» این دست‌نوشته سخن گفته‌اند، (نک به: برومند امین، کاتبان نسخه‌های پهلوی و اوستائی از خاندان مرزبان، همان، ص ۳۵۹) می‌توان دریافت که اگر کسی اوستائی نداد نمی‌تواند متن اوستائی را با چنین استحکامی بنگارد. از این رو باید دو نفر نویسندهٔ این دست‌نوشته باشد، یکی اوستائی بدانند و دیگری فارسی؛ زیرا این دو مانعه‌الجمع است. (مگر بر سازنده‌ای آنقدر مهارت داشته باشد که بتواند با آنکه اوستائی نداند، اما آن را به خوبی رونویسی کند).

۱۶- این دو عدد از نظر وزن شعر یکی است.

۱۷- این نتیجه‌گیری تا زمانی درست است که نتایج آزمایشگاهی جز این را نشان ندهد.